

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ ЗАРУБІЖНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ

Олеся Стасюк

УДК 303.4-027.63:94(477):341.485“1932/1933”

У статті розглянуто книгу «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» Енн Епплбом та вказано на основні позитивні й негативні аспекти цієї праці. Попри схвальні відгуки на видання від українських і світових дослідників, у ньому виявлено фактологічні й термінологічні помилки. Також названо основні прийоми, до яких вдається авторка книги для заперечення геноцидного характеру Голодомору. Це, зокрема, нерозуміння ширшого історичного контексту, наведення поодиноких фактів для широких узагальнень, довільне викладення порядку подій, використання недостовірних джерел і водночас відсутність посилань на окремі важливі наукові праці з цієї теми тощо. Окремо виділено взаємно суперечливі твердження, що їх допускає авторка. Наголошено також на «відлунні авторитету», яке спотворює сприйняття книги українськими науковцями, оскільки перешкоджає неупередженому її оцінюванню. Утім, позитивна роль «Червоного голоду» полягає в приверненні уваги закордонної спільноти до теми Голодомору 1932–1933 років.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років, геноцид, репресії, маніпуляція, масові виступи, розкуркулення.

A book *Red Famine. Stalin's War on Ukraine* by Anne Applebaum is reviewed critically in the article. The main positive and negative points of this work are analyzed. In spite of approving comments of Ukrainian and foreign researchers on the edition, several factual and terminological mistakes have been noticed. In addition, the methods, by which the authoress denies the genocidal nature of Holodomor, are specified. In particular, these are the incomprehension of a complete historical context, the adduction of individual facts for wide conclusions, the events description in an arbitrary order, the use of unauthentic sources and, at the same time, the absence of the references to the separate important scientific works on the topic, etc. Moreover, mutually controversial statements of the authoress are distinguished. The *authority echo* is also emphasized. It distorts the perception of the book by Ukrainian scientists, because it prevents to estimate it impartially. However, the positive sense of *Red Famine* is in the attraction of the world community attention to the problem of Holodomor of 1932–1933.

Keywords: Holodomor of 1932–1933, Genocide, repressions, manipulations, mass rebellions, dekulakization.

Висловлювання відомого французького лексикографа П'єра Буаста: «Найкраща книга та, яка містить у собі найбільшу кількість істин» — надзвичайно влучне. Саме такою настановою має керуватися дослідник (ідеється про академічного історика чи журналіста), який прагне проаналізувати й осмислити історичні події, тим більше таку тему, як «Голодомор 1932–1933 рр.», яка має неабияке цивілізаційне та світоглядне значення для становлення української нації на сучасному етапі. Беручи за основу подібний імператив, авторка ознайомила з уже відомою книгою лауреата Пулітцерівської премії, редактора *The Economist* і члена видавничої ради *The Washington Post* польсько-американської письменниці та журналістки Енн Епплбом «Червоний голод. Війна Сталіна проти України», за яку авторка була удостоєна низки премій (Премія Фун-

дації Омеляна й Тетяни Антоновичів (2017), Премія Лайонеля Гелбера, Премія Даффа Купера (2018)).

«Вона мені подарувала та підписала цю книгу, і я хочу наголосити, що її слід якнайшвидше перекласти на українську мову і видати в Україні», — так висловився Президент України Петро Порошенко після зустрічі з журналісткою 25 листопада 2017 року під час вшанування в Києві пам'яті жертв Голодомору [7]. Із цією думкою неможливо не погодитися в тому аспекті, що якомога більша кількість праць зарубіжних авторів, котрі цікавляться темою Голодомору, має бути перекладена та популяризована серед українського читача, зокрема донесена до представників академічного середовища, які займаються цією проблематикою. І те, що авторка вкотре ставить це питання в публічному та науковому просторі, надаючи йому міжнародного

розголосу, особливо на тлі анексії Криму та військових дій, що ведуться на Сході, є її заслугою. Такі ініціативи можна лише вітати й підтримувати в подальшому.

Проте будь-яка зброя, використувана під час війни, спочатку має проходити перевірку на справжність і влучність, які підвищують її ефективність на полі бою. Так і тут: до книги Енн Еплблом, окрім «феєрій» і схвальних відгуків від саме такої постановки питання в назві, потрібно застосувати критичний і кваліфікований історичний аналіз, одним з різновидів якого є академічне рецензування, під час якого передбачено «використання системного теоретичного арсеналу стосовного наукового нарративу» [6].

Схвальних відгуків було чимало. Книга Еплблом — «потужна, неблаганна, шокуюча, переконлива і лише підкріпить заслужену репутацію авторки як провідного історика радянських злочинів», — зазначає у своїй рецензії Деніел Філкенштайн для видання *The Times* [11]. А ось враження на книгу Саймона Себага Монтефіоре для видання *Evening Standard*: «Глава про голод приголомшує. Люди вбивали своїх дітей та їли їх, зникли кішки і щури, вимерли цілі села. Візки, що забирали мертвих, просто почали збирати слабких і ховати їх заживо. В одному звіті начальник служби таємної поліції Києва повідомив про 69 випадків канібалізму за два місяці» [13].

Навіть знаний і суперечливий дослідник цієї теми С. Кульчицький висловив похвалу: «У “Червоному голоді” Енн Еплблом демонструє істинну природу комуністичної диктатури, яка ховалася за лаштунками розписаної в конституціях “робітничо-селянської” влади та її непримиренну суперечність з інтересами селян-власників», «Колосальний інформаційний заряд, що його містить у собі книга Е. Еплблом, сприятиме правильному розумінню механізму сталінського “нищівного удару”. Слід зазначити, що текст “Червоного голоду” ретельно відпрацьований, у ньому досить мало фактичних помилок і неточних виразів» [3, с. 204]. По правді кажучи, не обійшлося й без

зауважень з його боку: «На с. 297 Е. Еплблом стверджує, що М. Хрущов повернувся в республіку 1937 року, а на с. 285 і с. 340 — що він очолив Компартію України в 1939 році. Насправді М. Хрущов опинився в Києві у січні 1938 р.» [3, с. 200]. «У передмові (с. XXVI) сказано, що між 1933 і 1991 роками в СРСР відмовлялися визнавати факт голоду. Однак на с. 327 авторка виправляє цю помилку й зазначає, що мовчання всередині України було абсолютним від 1933 до кінця 1980-х рр. <...> Якщо ми хочемо довести, що Голодомор є геноцидом, — а книга Е. Еплблом усім своїм змістом доводить це, — то наведені Р. Девісом і С. Віткрофтом факти не можна ігнорувати. Тим часом Е. Еплблом не використовує книгу цих двох впливових на Заході представників школи Е. Карра, і згадує її тільки в бібліографії, та ще й з неправильним датуванням виходу у світ» [3, с. 204] тощо.

Відгуки в західній пресі були неоднозначними [10–18]. Зрозуміло, не лише тому, що переважна більшість русистів у західних університетах дотримуються позиції про відсутність відмінності Голодомору 1932–1933 років від загальносоюзного голоду, а й тому, що, як зауважила австралійська дослідниця Ш. Фітцпатрік, котра спеціалізується на вивченні сталінської Росії, «“Червоний голод” написаний на базі не оригінального дослідження, а численні посилання на архівні ресурси з боку Енн — це просто форма незрілого хизування» [5]. Зрозумілими є також мотиви критики рецензентки, яка є прихильницею негеноцидної концепції та переконана в тому, що Еплблом «не приймає некритично український аргумент про те, що Голодомор був актом геноциду» [5].

Однак чим глибше студіюєш текст книги, тим більше сумнівів виникає щодо оригінальності в сенсі історичної правдивості та автентичності представлення подій. Це дає додаткові підстави не погодитися з оцінкою матеріалу на кшталт «досить мало фактичних помилок і неточних виразів». Підтвердженням цього є фахові відгуки на книгу знаних і компетентних дослідників В. Сергійчука [9],

В. Марочка [6], Р. Сербина [8], В. Василенка, позиції та підходи яких поділяє авторка статті.

У статті хотілося б звернути увагу, рухаючись за логікою тексту, на ті невідповідності та помилки, що їх допустила авторка у своїй книзі.

Перше, що потрапляє в поле зору, коли, завершивши читати Передмову, переходиш до розділу «Вступ: Українське питання», то це відверто антиукраїнські за своїм змістом твердження: «Україна стала суверенною державою тільки наприкінці ХХ століття» [2, с. 29]; «...українські землі були серцевиною Київської Русі — середньовічної держави, створеної у IX столітті слов'янськими племенами та аристократією вікінгів. У культурній пам'яті цього регіону *Київська Русь* — це майже міфологізована держава, нащадками якої вважають себе росіяни, білоруси та українці [курсив авторки статті. — О. С.]» [2, с. 30].

Далі наступна теза: «...більшу частину ХХ століття село та місто розділяла мова: українці в містах розмовляли або російською, або польською, або мовою ідиш, у той час як у селах панувала українська» [2, с. 33]. Це не відповідає дійсності. У 1923 році частка українців у великих торгових та промислових центрах складала: в Одесі — 2,9 %, Катеринославі — 4,7 %, Миколаєві — 15,3 %. Адміні-

стративно-політичні осередки України — Київ та Харків — теж не відзначалися наявністю українців як визначальної нації, що становила відповідно 14,3 % та 21,2 % жителів. Сучасні дослідники наголошують на стрімкому й вагомому збільшенні частки українців у населенні міст і містечок України у 1920-х роках. Якщо в 1923 році сумарна кількість росіян та євреїв у містах переважала кількість українців майже на 460 тис., то в 1926 році їх співвідношення вирівнялося. Як свідчить перепис 1926 року, у міських поселеннях Лівобережжя проживало понад 55 % українців. Стрімко збільшилася кількість українців серед жителів Катеринослава, склавши 36 %, та подвоїлась у Миколаєві й Артемівську. В цілому серед дев'яти губернських міст простежуються тенденції, притаманні суспільству цього періоду. Енергійне поповнення українцями лав городян протягом шести років склало 14 % в 1920 році, 26,8 % в 1923 році та 36,8 % в 1926 році. Середній відсоток українців в усіх містах УСРР у 1926 році дорівнював 48,1 %. У наступні роки відсоток українців у містах виріс ще більше.

У наведеній таблиці з експертного висновку демографів (2009 р.) подано етнічну структуру населення загалом по Україні за результатами Всесоюзних переписів 1926, 1937 та 1939 років (у %) [1]:

Перепис		Всі національності	в тому числі:					
			Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Інші
1926 р.	Все населення	100	80,2	8,7	4,8	1,7	0,09	3,6
	Міське населення	100	48,1	22,6	19,7	1,7	0,5	7,3
	Сільське населення	100	87,3	5,7	1,6	1,7	1,0	2,8
1937 р.	Все населення	100	78,2	11,3	5,2	1,5	1,14	2,4
1939 р.	Все населення	100	76,8	13,4	5,0	1,2	1,2	2,4
	Міське населення	100	60,3	23,8	11,7	0,9	0,6	2,5
	Сільське населення	100	86,2	7,4	1,2	1,3	1,6	2,3

Зважаючи на те, що національний і мовний склад населення дещо відрізняються в бік збільшення використання мови етносу панівної нації, то російською мовою в містах по-слуговувалися не тільки етнічні росіяни, а й представники інших національностей. Однак не так, як про це йдеться у книзі. Наприклад, у м. Полтаві, за переписом 1926 року, українці склали 68,4 % населення, росіяни — 8,9 %, євреї — 20,5 %. Натомість за мовою населення Полтави на цей час поділялося: українська — 62,7 %, російська — 23,7 %, єврейська — 12,3 %. Отже, лише 5,7 % українців та 8,2 % євреїв надали перевагу російській мові, що разом з етнічними росіянами складає 22,8 % російськомовних полтавців. Російську мову також обрали мовою спілкування ще 1,1 % представників інших етносів у Полтаві.

Щодо польської мови та ідишу, то вони ніколи не мали панівних позицій у мовній палітрі населення підрадянської України, за винятком кількох невеличких містечок на смузі осідлості єврейського етносу царської Росії та в центрах Мархлевського (польс.) та Пулинського (нім.) районів.

Далі в авторки трапляється відверте пере-смикування фактів: «Вагома роль селянства також означала, що від початку українське відродження було синонімом популізму» [2, с. 34]; «...школярі-українці відчували себе деморалізованими в російських школах, їм було нудно і вони ставали хуліганями» [2, с. 35]; «Українське селянське повстання [1919 р. — О. С.] спустошило село та створило в ньому поділи, котрі вже ніколи не зникнуть» [2, с. 76]; «Але масштаби голоду налякали більшовиків. Нестача продовольства, ймовірно, могла призупинити селянські повстання в Україні, проте в інших регіонах — тільки підживлювала їх. У Тамбовській губернії продовольча криза спричинила повстання Антонова. <...> Нестача продовольства стала також однією із причин широковідомого повстання в Кронштадті» [2, с. 89].

Створюється враження, що українці мають вигляд людей, котрі нездатні боротися,

зіткнувшись із труднощами, зокрема голодом. Авторка не бере до уваги той факт, що українські селяни мужньо вели збройну боротьбу з більшовиками в 1919—1921 роках. Упродовж трьох (!) років радянська Росія безрезультатно використовувала в цій війні з простими селянами регулярні частини Червоної армії. Українське село в цей час зовсім не ломилося від харчів — його грабували денікінці, російські війська, численні кримінальні банди, яких також було немало. Однак більшовикам не допомогла ані обіцяна повстанцям амністія, ані скасування продрозверстки, адже податок з урожаю 1921 року продовжували збирати методами продрозверстки — грабунком усього, що знаходили озброєні продзагони.

Головною причиною Тамбовського повстання 1920 року було те саме, що й повстань в Україні — не продовольча криза, а «політика продрозверстки», впроваджувана більшовиками. Селян «хлібної» Тамбовської губернії грабували так само, як і українських селян. Тамбовщину в 1920 році справді вразила засуха, яку, однак, не можна порівнювати з вигоранням усієї рослинності наступного року в Поволжі й у південних губерніях України. Своєю чергою причини повстання матросів Кронштадта були винятково політичні. 24 лютого 1921 року в Петрограді почалися страйки й мітинги робітників з політичними та економічними вимогами. Петроградський комітет РКП(б) розцінив заворушення на заводах і фабриках міста як заколот і ввів воєнний стан, заарештувавши робітників-активістів. Ці події стали поштовхом до повстання гарнізону Кронштадта, під час якого X з'їзд РКП(б) ухвалив скасування продрозверстки.

Розповідаючи про колективізацію та розкуркулення в українському селі, Енн Епплбом зображає українців жадібними й жорстокими, маніпулює, наводячи спочатку факт негативного характеру й зазначаючи, що такого було багато, а потім — факт із проявом емпатії, одразу ж підкреслюючи його окремішність: «Також було багато випадків жорстоких знущань. В одному селі бригада спалила хату, в якій жили

дві дівчинки, котрі щойно осиротіли. Старша дівчинка пішла працювати в колгосп, а звідти її не відпустили доглядати за важко хворою сестрою. Ніхто не виявив жодного співчуття до сиріт. Натомість сусіди розібрали рештки хати на дрова і розтягли останні речі, які сестри змогли врятувати» [2, с. 142]; «В одному селі співробітники ОГПУ стали свідками, як “50 бідняків разом із куркулями плакали під час розкуркулення. Вони не чинили опору, але допомагали куркулям зібрати свої речі та знайти житло”. <...> Але ці спостереження також довели, що навіть в умовах насильства та істерії деяким людям у деяких селах вдавалося зберегти людяність» [2, с. 143].

Трапляються в тексті фрагменти нівелювання колонізаторської політики більшовиків стосовно України. Кажучи про те, що реакція влади в Росії і в Україні на голод 1921–1923 років відрізнялася, авторка не пояснює, що несвоєчасне надання допомоги українському населенню було пов'язане з політикою Кремля: «Так само, як і російські колеги, українські комуністи створили Центральну комісію допомоги голодуючим. Проте спочатку комісія мала допомагати не українцям» [2, с. 85]. Винуватцем відмови американській організації АРА працювати в Україні у книзі зображено наркома внутрішніх справ УСРР М. Скрипника, який заборонив їй це робити через відсутність окремої угоди з українським урядом [2, с. 86].

Заперечено достовірність наданих антропологу В. Ноллу на початку 1990-х років спогадів О. Гончаренка, який стверджував, що всі двадцятип'ятитисячники були росіянами. Попри те, що респондент на час колективізації вже був дорослим і мав чітке розуміння того, що відбувалося, Енн Еплблом наполягає: «У цьому він помилявся, адже більшість із тих, хто працював на селі в Україні, прислали з українських міст» [2, с. 132].

Енн Еплблом також заперечує висновки українських дослідників щодо використання масового голоду 1921–1923 років, який лютував на територіях кількох губерній підрадян-

ської України, для придушення селянського спротиву комуністичному режиму. «Українські дослідники запропонували навіть точніше політичне пояснення: радянська влада могла використати голод (як це трапилося і згодом у 1932 році) для придушення повстання українських селян. Цю тезу неможливо довести, адже немає доказів попередньо планованого голоду українських селян у 1920–1921 роках» [2, с. 88].

Значною є доказова база. По-перше, масовий голод в Україні тривав з 1921 по 1923 роки. По-друге, масовий голод використовували і для упокорення українських селян. По-третє, українських істориків, які це довели на великому масиві архівних джерел, не два (як посилається автор). По-четверте, вона сама ж стверджує прямо протилежне своєму висновкові, зокрема: «Настав час, як пояснював Ленін, провчити селян, духовенство та інших політичних опонентів, щоб “протягом найближчих десятиліть вони не сміли і подумати про будь-який опір”» [2, с. 88].

Переселення росіян наприкінці 1933 року Енн Еплблом описує частково реалістично: «Взагалі, першу хвилю переселенців утворили добровольці, котрі розраховували на безкоштовне житло, продовольче забезпечення та оплачений державою переїзд». Однак далі авторка подає фантастичне зауваження: «...хоча деяких з них виселили як “куркулів” і ворогів народу — в них вибору не переселятися не було». Розкуркулених переселяти було куди — Сибір чекав нових колоністів, а всі переселенці на українські землі були звільнені від оподаткування на три роки, отримували підйомні гроші, зерно, корову, звільнену від українців хату і навіть грамофони. Тобто, виходить, переселенню з Росії чи Білорусі всіляко сприяли.

Але найцікавіше, і тут варто підтримати всіх попередніх критиків праці, які чітко вказували на заперечення авторкою Голодомору в Україні 1932–1933 як геноциду, акцентування на тому, що він був «складовою загальносоюзного радянського голоду». Причини голоду, за Енн Еплблом, «крилися в катастрофічному

рішенні керівництва Радянського Союзу змусити селян відмовитися від своєї землі та вступити в колгоспи; у виселенні «куркулів» або багатших селян з їхніх домівок; врешті хаосі, що виник унаслідок сукупності цих факторів і призвів село до голоду» [2, с. XXI]. Голодомор розглядається в значно вужчих хронологічних рамках, ніж це доведено істориками на документах, про що свідчать і ті, хто його пережив: «...ці дві політичні кампанії — Голодомор взимку і навесні 1933 року та репресії проти української інтелігенції та політиків протягом наступних місяців...» [2, с. XXIII].

У Передмові з'являється теза про невідповідність Голодомору Конвенції ООН, текст якої відрізняється від концепції геноциду Лемкіна. Також присутній натяк на вплив якихось українських зв'язків на визначення Р. Лемкіним «цього концепту» [2, с. XXXIII].

Стверджуючи, що «замість різкого спадання влітку [1933 р. — О. С.], трагедія сповільнювала свій хід поступово», «надсмертність» тривала протягом 1933—1934 років», Енн Епплбом 1) *заперечує його штучний характер — режим, який організовано почав убивати українців ще в I кварталі 1932 року, так само організовано і припинив — до осені 1933 року, а підвищена смертність у наступні місяці — це пролонговані наслідки тривалого голодування;* 2) *називає Голодомор трагедією, а не злочином, що фактично заперечує його геноцидний характер.*

Трапляється й безпідставне використання фактів для широких узагальнень. Спогади П. Ангеліної щодо колективізації: «Лише після перемоги над куркулями, коли їх змусили залишити землю, ми — бідняки, відчули себе справжніми господарями» — подані без урахування особистості героїні і супроводжуються висновком: «Таких людей, як Ангеліна та її родина, було багато» [2, с. 134]. До відома авторки, П. Ангеліна — двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Сталінської премії. Народжена трьома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями; автор книги «Люди колгоспних ланів» (1950).

Наступний приклад. «Часто конфіскація була швидкою і насильницькою. <...> У деяких випадках експропріація проводилася накладанням високих податків, оформлених заднім числом» [2, с. 140—141]. Натомість в Україні це були не поодинокі, а типові явища. Завищене оподаткування так званих куркулів було одним з інструментів пограбування, а конфіскація відбувалась обов'язково із застосуванням насильства.

Стосовно термінологічної та фактологічної «неохайності». Термін «громадянська війна» використовується для позначення подій національно-визвольної боротьби українського народу в 1918—1920 роках [2, с. 47, 48, 49, 63, 86, 131, 136, 152, 156]; вжито й ленінську термінологію щодо «єдності російського та українського пролетаріату» [2, с. 48]. «Восени 1922 року, коли голод все ще охоплював значну територію країни...» [2, с. 85]. Тут незрозуміло, коли ж саме, на думку Енн Епплбом, голод закінчився і яку країну вона має на увазі. А також: «...колективізація створила нову сільську еліту, котра твердо вірила у своє право на владу» [2, с. 135]. Опис колективізації [2, с. 141] далекий від дійсності і виглядає як фарс або зйомки голлівудського вестерну.

Привертає також увагу використання прикладів подій, що відбувалися на території РСФРР, для ілюстрування подій в Україні або описування їх як явищ одного порядку. Голод 1921—1923 років в Україні подано в тій самій площині, що й голод у російському Поволжі: «... нестача продовольства швидко переросла в голод в Поволжі, який охопив територію середньої та нижньої Волги, а також Урал та південь України» [2, с. 82]. «Але в одному надзвичайно важливому сенсі цей перший радянський голод відрізнявся від голоду через десять років: у 1921 році масове голодування не приховували. Навпаки, режим намагався допомогти тим, хто голодував. 21 червня 1921 року газета “Правда” повідомляла, що в радянській Росії голодують 25 мільйонів людей. Незабаром режим погодився на створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим» [2, с. 83].

Кілька сторінок книжки присвячено розлогим описам голоду в Росії та зверненню її уряду до закордону про допомогу голодуючим. Однак немає акценту, що прохання стосувалося тільки населення Поволжя. Так у читача виникає враження, що допомога була так само надана й Україні, тоді як про масові смерті від голоду в Україні світ дізнався лише тоді, коли мільйонам померлих українців уже не можна було допомогти [2, с. 82–85].

«Це був час [1929 р. — О. С.], коли сталінська наступальна риторика зіткнулася з реальністю українського й російського життя на селі. <...> Антоніна Соловйова, міська активістка і комсомолка, яка працювала на Уралі, згадувала про колективізацію з ностальгією...». Методи, за допомогою яких проводили колективізацію та розкуркулення, подаються немов крізь лінзу калейдоскопа, картинки-прикладі змінюють одна одну, незалежно від місця розгортання події — в Україні чи Росії [2, с. 140–141].

У такий спосіб читача підводять до думки, що, по-перше, владі було однаково, проти кого вчиняти насильство і репресувати — чи то проти російського селянина, чи то українського; і, по-друге, що грабінницьке розкуркулення — це свавілля місцевих активістів; їх автор виставляє типовими кримінальниками, які не гребують забрати останню пелюшку та крихту в немовляти.

Це стосується й розповіді про повстання 1930 року [2, с. 154]. «До 6 лютого 1930 року... в Радянському Союзі спецоргани заарештували 15 985 людей за “контрреволюційну діяльність” на селі. Приблизно дві третіх заарештованих була українцями. З 12 по 17 лютого ОГПУ заарештувало ще 18 000 по всій території СРСР» [2, с. 156]. Тобто повстанський рух в Україні суттєво відрізнявся від інших регіонів своєю масовістю.

Окремим блоком слід виділити проблему незнання або перекручування фактів, як у разі з використанням другорядних фактів та ігноруючи такі, що мали убивчі наслідки. Наприклад, стосовно української мови [2, с. 55]:

«...в 1804 році цар Олександр I дозволив використання деяких національних мов у нових державних школах. Українська не входила до цього переліку. <...> У 1881 році Київський генерал-губернатор проголосив, що використання української мови в шкільних підручниках може призвести до її впровадження у вищі навчальні заклади, а звідти і в законодавство, суди та адміністративні установи, створивши таким чином “численні труднощі й навіть небезпечні зміни для єдиної російської держави”» [2, с. 56]. При цьому немає згадки про Валуєвський циркуляр від 30 липня (18 липня) 1863 року, в якому заборонялася публікація релігійних, навчальних і освітніх книг українською мовою, хоча ще було дозволено публікацію художньої літератури, та Емський указ Олександра II (1876 р.) про заборону друкування та ввозу з-за кордону будь-якої україномовної літератури, а також про заборону українських сценічних вистав і друкування українських текстів під нотами, тобто народних пісень.

Маємо ще наступні твердження: «Коли Російська та Австро-Угорська імперії раптово розпалися у 1917 та 1918 роках відповідно...» [2, с. 37]; «Успіх революції довів як більшовицьким лідерам, так і багатьом іншим, що Маркс і Ленін мали рацію» [2, с. 49]; «У червні 1919 року і Григор'єв, і Махно назавжди розірвали свої домовленості з більшовиками» [2, с. 69]. Махно пішов на союз з більшовиками під час наступу на генерала Врангеля восени 1920 року. «Коли Біла армія зайняла Харків у серпні 1919 року...» [2, с. 71]. Денікінці вступили в Харків 25 червня 1919 року. «Точні людські втрати важко підрахувати, адже ніхто не вів обліку під час голоду. В найбільш постраждалому південному регіоні України загинуло від 250 000 до 500 000... У радянських матеріалах, опублікованих невдовзі після закінчення голоду, вказано 5 мільйонів осіб [в рад. республіках загалом — авт.]» [2, с. 89]. «Більшість з них [колективних господарств. — О. С.] вимагатиме від членів відчуження права власності на свою

землю...» [2, с. 128]. Наприкінці 1920-х років уся земля в СРСР була власністю держави, тож відчуження права власності на свою землю було непотрібне.

Крім цього, у різних главах книжки вміщено взаємовиключні висновки щодо одного й того самого питання. Наприклад, таке твердження: «...визнання державою нового керівництва села змусило замовчати противників колективізації <...> активність селянських мас [проти “куркулів” — авт.] була настільки потужною, що протягом всієї операції навіть не довелося викликати озброєні загони. <...> Завдяки “ентузіазму та дієвості місцевих активістів вороги колективізації почувалися розгубленими й самотніми» [2, с. 135]. Цей висновок зроблено на підставі звіту ОГПУ про події в Україні в березні 1930 року, без його критичного аналізу і використання інших джерел. Нижче за текстом авторка висловлює сумніви в ентузіазмі активістів, констатує неможливість дізнатися з доступних матеріалів про реальність цього ентузіазму, а мемуари, за словами Енн Епллбом, «лише натякають», що активісти «не були ні ентузіастами, ні циніками, ні злочинцями, а просто боялися» [2, с. 135]. Така ремінісценція після цитат, що стверджують протилежне, є, однак, недостатньою для їх спростування.

В іншій главі, присвяченій повстанням, Енн Епллбом, описуючи цю ситуацію, наводить інформацію про 2000 масових виступів, що відбулися в Україні до кінця березня 1930 року [2, с. 160]. Далі вона стверджує: «...до середини березня ситуація погіршилася. 9 березня Балицький звітував про “масові повстання” у шістнадцяти районах України» [2, с. 161]. Постає питання, для кого ситуація погіршилася.

Віднесення до категорії куркулів пояснено не ставленням до режиму (активно й неактивно), а особистими стосунками із сусідами чи керівництвом села [2, с. 137]. Енн Епллбом допускає довільне викладення порядку подій, коли те, що відбулося пізніше, подається як причина попередньої події: «Відколи вимога “знищення куркуля як класу” стала державним пріоритетом [заява Сталіна на конферен-

ції грудень 1929 р. — О. С.], республіканське керівництво відчувало потребу знайти краще визначення поняття “куркуль”. У серпні 1929 року Рада народних комісарів видала постанову, котра задекларувала “ознаки” куркульських господарств» [2, с. 137].

Енн Епллбом стверджує, що термін «куркуль» було з «неймовірною легкістю» поширено на «представників національних меншин на території СРСР, зокрема на поляків та німців, багато з яких проживали в Україні. У 1929—1930 роках деякі українські посадовці вважали, що всіх етнічних німців в Україні, а деякі з них проживали тут з XVIII сторіччя, треба переозначити на “куркулів”. У відсотковому відношенні їх було розкуркулено й депортовано майже в три рази більше, ніж етнічних українців, вони також ставали об'єктом особливих переслідувань. «Де б ви, саранча, не оселилися на нашій землі, — казав голова колгоспу групи етнічних німців-селян, — не очікуйте Божої мани у поміч, ніхто не почує ваших огидних скарг» [2, с. 138].

«Як і тогочасні партійні лідери, керівництво ОГПУ не скаржилось на відсутність амбіцій. З усіх зернових регіонів СРСР від України очікували найбільше “куркулів”: 15 000 “найміцніших та найактивніших куркулів” повинні були заарештувати, 30 000—35 000 “куркулів” з родинами підлягали виселенню, і ще 50000 — депортації до Північного краю» [2, с. 139]. Далі для порівняння наведено цифри по Білорусі та Центрально-Чорноземній області й припущення: «Ймовірно, вищі цифри для України відповідали вищому відсотку селян серед населення. Також можливо, що вони віддзеркалювали московське сприйняття українських селян як джерела перманентної політичної загрози» [2, с. 139]. Звідси незрозуміло, за яким документом передбачалося проведення репресій проти так званих куркулів і скільки, власне, мали виселити. Таємною постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року передбачався поділ тих, хто підлягав розкуркуленню, на три категорії (не так за майновим станом,

як за ступенем вираження ними нелояльності режиму). Перекручено і зміст «куркульської операції», проведеної на підставі постанови ОГПУ від 31 січня 1931 року.

«У 1980-х один український селянин повідав збирачу усної історії, що йому пощастило бути депортованим до Сибіру, адже він зміг перевезти туди свою родину, коли тут почався голод» [2, с. 145]. До того ж існувала необхідність щодня відмічатися в комендатурі спецпоселення. Навіть один такий пропуск міг стати причиною для ув'язнення в концтаборі. Значна кількість розкуркулених так і не дійшла до місць спецпоселень.

Далі: «...колона з 400 осіб, переважно селянок, вирушила до польського кордону з криками "Не треба нам колективів, ідемо в Польщу!" По дорозі вони побили уповноваженого посівкампанії, але зупинилися за кілька кілометрів від кордону після роз'яснень коменданта прикордонної ділянки. Наступного дня цей натовп зібрався знову і вирушив до кордону просити допомоги поляків. Прикордонники встигли зупинити селян лише за 400 метрів від кордону» [2, с. 143], — зі звіту ГПУ. Хотілося б підкреслити, що Енн Епплбом некритично цитує цей звіт. Тут ідеться про територію 30-кілометрової прикордонної смуги з особливим режимом для цивільних осіб. Важко уявити відкриту ходу майже півтисячі осіб по такій території, як, врешті, й деінде в тогочасному СРСР. Ще важче повірити, що комендант обмежився роз'яснювальними словами, а самі протестувальниці після неї, благополучно переночувавши, попрямували на самісінький кордон.

Отже, розглянувши та проаналізувавши вищезазначені сумнівні й відверто суперечливі аспекти в роботі Е. Епплбом «Червоний голод. Війна Сталіна проти України», хотілося б наголосити на ключових, на нашу думку, позитивних і негативних моментах. До позитивних варто віднести те, що поява такої роботи англійською мовою, та ще й з-під пера лауреата Пулітцерівської премії, у цілому є кроком вперед у тому сенсі, що вона доносить до західного світу інформацію про злочинні дії, котрі мали місце

в 1932—1933 роках. Завдяки їй більше людей дізнаються про Голодомор тих часів, спланований та ініційований сталінським режимом. Окрім суто академічних розвідок, потрібні й такі науково-публіцистичні праці, через які ця тема буде зарахована до рангу топових проблем світового та цивілізаційного масштабу, про які варто говорити й пам'ятати не лише українцям, а й звичайним людям у всьому світі, щоб робити правильні висновки й запобігати появі подібних злочинів у майбутньому.

Серед негативних моментів, ураховуючи зауваження, найголовнішою є пастка, що її умовно можна окреслити «відлунням авторитету». Чи потрібно нам, науковцям і розсудливим читачам, з великим кредитом довіри звертатися до будь-якої роботи з теми Голодомору авторства зарубіжних дослідників? Чи, можливо, необхідно критично підходити до будь-яких історичних розвідок, котрі стосуються аналізу та осмислення цієї проблеми, попри те, чи автор відома, чи маловідома постань в науковому світі? *Не аплодувати захоплено, почувши з вуст знаного західного вченого слово «Голодомор», чи натрапивши на книгу з такою назвою, а із сумлінністю та неупередженістю перевірити здобуті й представлені дані стосовно їхньої автентичності та правдивості, чого, власне, і вимагає професія історика.* І лише на підставі цього відповісти на запитання, чи «спотворюють» подібні роботи українську історію, а також чи є вони шкідливими для свідомості українців.

Із книгою Енн Епплбом такі перестороги є не випадковими і обґрунтованими. Чого лишень вартує вищезгадана думка, котра проходить лейтмотивом крізь усю її роботу, що Голодомор не може підпадати під визначення «геноцид» в історичному та юридичному аспектах [2, с. 340—341], на відміну від Голокосту. І не дивно, що авторка робить такий висновок, адже, якщо переглянути джерельну базу, вона виглядає неповною і вибірковою. У ній відсутні ключові академічні праці відомих українських дослідників, посилання на ґрун-

товні регіональні та культурологічні студії, що дають змогу комплексно поглянути на проблему Голодомору як на геноцид українського народу. Це ставить перед авторкою, якщо вона й надалі досліджуватиме цю тему і все ж таки захоче дізнатися правду, нові завдання, які вимагатимуть від неї залучення додаткового

матеріалу й додаткових консультацій з ширшим колом експертів, і на цій основі внесення необхідних правок у роботу, котрі ввійдуть у друге (доповнене) видання. Зі свого боку, я і мої колеги готові їй у цьому допомогти, адже так само зацікавлені в об'єктивному висвітленні правди про геноцид українців.

Джерела та література

1. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 / упоряд.: М. Герасименко, В. Удовиченко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Інститут національної пам'яті ; Служба безпеки України. Київ, 2014. 560 с.
2. Еплблом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ : HREC PRESS, 2018. 440 с.
3. Кульчицький С. [Рецензія]: Еплблом Е. Червоний голод. Сталінська війна з Україною. *Український історичний журнал*. 2018. № 1. С. 184–204.
4. Лауреатка Пулітцерівської премії розповіла правду про Голодомор в Україні. *СвітUa*. URL : <http://svitua.com.ua/news/201709/5007-laureatkapulitcerivskoyi-premiyi-rozpovila-pravdu>.
5. Лукас Е. Роздратування голодом. *Український тиждень*. 2017. № 35. 31 серпня. URL : <http://tyzhden.ua/Columns/50/199099>.
6. Марочко В. Голодомор-геноцид: заперечення пулітцерівськими лауреатами. *Дзеркало тижня*. 2018. № 24–25. URL : https://dt.ua/HISTORY/golodomor-genocid-zaperechennya-pulitcerivskimi-laureatami-281327_.html.
7. Порошенко закликає перекласти й видати в Україні книгу польсько-американської журналістки про «червоний голод». *Детектор Медіа*. 2018. URL : <https://detector.media/infospace/article/132306/2017-11-26-poroshenko-zaklikae-pereklasti-i-vidati-v-ukraini-knigu-polsko-amerikanskoi-zhurnalistki-pro-chervonii-golod/>.
8. Сербин Р. Недоліки і шкідливість монографії «Червоний голод» Енн Еплблом? *Меморіал жертв Голодомору*. URL : <http://memorialholodomor.org.ua/news/nedoliky-i-shkidlyvist-monografiyi-chervonyj-golod-enn-epplbom-roman-serbyn/>.
9. Сергійчук В. Як наші люди «допомогли» пулітцерівському лауреату. *Голос України*. 2018. від 07.07. URL : <http://www.golos.com.ua/article/304940>.
10. Figes Orlando. Famine or genocide? [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum [Electronic resource]. *The Daily Telegraph*. 2017. 16 September.
11. Finkelstein Daniel. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum [Electronic resource]. *The Times*. 2017. 2 September.
12. Matthews Owen. Stalin was fully committed to using hunger as a weapon of mass destruction. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum [Electronic resource]. *The Spectator*. 2017. 23 September.
13. Montefiore Simon Sebag. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum [Electronic resource]. *Evening Standart*. 2017. 31 August.
14. Rayfield D. Emptying the bread Basket [Electronic resource]. *Literary Review*. 2018. № 457. URL : <https://literaryreview.co.uk/emptying-the-bread-basket>. Review on the book: Applebaum E. Red Famine. Stalin's war on Ukraine / Anne Applebaum. London : Penguin Books Ltd, 2017. 496 p.
15. Red Famine by Anne Applebaum – enemies of the people [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum [Electronic resource]. *Financial Times*. 2017. 15 September.
16. Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum – Review. [Electronic resource]. *The Jewish Chronicle*. 2017.
17. Rule by Starvation. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum [Electronic resource]. *Wall Street Journal*. 2017. 6 October.
18. Stalin's famine, a war on Ukraine. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum [Electronic resource]. *The Economist*. 2017.

References

1. Herasymenko M., Udovychenko V. (compilers) (2014) *Henotsyd v Ukraini 1932–1933 rokiv za materialamy kryminalnoyi spravy No. 475* [The 1932–1933 Genocide in Ukraine according to Materials of the Criminal Case No. 475] (M. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies; Institute of National Memory; Security Service of Ukraine). Kyiv, 560 pp.
2. Applebaum A. (2018) *Chervonyi holod. Viyna Stalina proty Ukrainy* [Red Famine. Stalin's War on Ukraine]. Kyiv: HREC PRESS, 440 pp.
3. Kultchyt'skyi S. (2018) (review at:) Applebaum A. *Chervonyi holod. Viyna Stalina proty Ukrainy* [Red Famine. Stalin's War on Ukraine]. *Ukrayinskyi Istorychnyi Zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 2018, No. 1, pp. 184–204.
4. (2018) *Laureatka Pulitserivskoyi premiyi rozpovila pravdu pro Holodomor v Ukraini* [A Pulitzer Prize Winner Told the Truth about Holodomor in Ukraine]. *SvitUa*. URL: <http://svitua.com.ua/news/201709/5007-laureatka-pulitserivskoyi-premiyi-rozpovila-pravdu>.
5. Lukas E. (2017) *Rozdratuvannia holodom* [Irritation by Starvation]. *Ukrayinskyi tyzhden* [The Ukrainian Week], No. 35 (August 31). URL: <http://tyzhden.ua/Columns/50/199099>.
6. Marochko V. (2018). *Holodomor-henotsyd: zaperechennia pulitserivskymy laureatamy* [Holodomor-Genocide: Denying by Pulitzer Prize Winners]. *Dzerkalo tyzhnia* [The Week's Mirror], No. 24–25. URL: https://dt.ua/HISTORY/golodomor-genocid-zaperechennya-pulitserivskimi-laureatami-281327_.html.
7. (2018) *Poroshenko zaklykaye pereklasty i vydaty v Ukraini knyhu polsko-amerykanskoj zhurnalistky pro "chervonyi holod"* [Poroshenko Asks to Translate and Publish the Book of an American-Polish Author on "Red Famine"]. *Detector Media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/132306/2017-11-26-poroshenko-zaklykaye-pereklasti-i-vidaty-v-ukraini-knygu-polsko-amerykanskoj-zhurnalistki-pro-chervonii-golod/>.
8. Serbyn R. (2018) *Nedoliky i shkidlyvist monohrafiyi "Chervonyi holod" Anne Applebaum?* [Defects and Harmfulness of Anne Applebaum's Monograph "Red Famine"]. *Memorial zhertv Holodomoru* [Holodomor Victims Memorial]. URL: <http://memorialholodomor.org.ua/news/nedoliky-i-shkidlyvist-monografii-chervonyj-golod-enn-epplbom-roman-serbyn/>.
9. Serhyichuk V. (2018) *Yak nashi liudy "dopomohly" pulitserivskomu laureatu* [How Our People "Helped" the Pulitzer Prize Winner]. *Holos Ukrainy* [The Voice of Ukraine], July 07. URL: <http://www.golos.com.ua/article/304940>.
10. Figs Orlando. *Famine or Genocide?* (2017) (review at:) *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* by Anne Applebaum. *The Daily Telegraph*, September 16 (electronic resource).
11. Finkelstein Daniel (2017) (review at:) *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* by Anne Applebaum. *The Times*, September 02 (electronic resource).
12. Matthews Owen. *Stalin was Fully Committed to Using Hunger as a Weapon of Mass Destruction* (2017) (review at:) *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* by Anne Applebaum. *The Spectator*, September 23 (electronic resource).
13. Montefiore Simon Sebag (2017) (review at:) *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* by Anne Applebaum. *Evening Standart*, August 31 (electronic resource).
14. Rayfield D. (2018) *Emptying the Bread Basket*. *Literary Review*, No. 457. URL: <https://literaryreview.co.uk/emptying-the-bread-basket>. (Review on the book: Applebaum E. *Red Famine. Stalin's war on Ukraine*, London: Penguin Books Ltd, 2017, 496 pp.).
15. *Red Famine* by Anne Applebaum – *Enemies of the People* (2017) (review at:) *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* by Anne Applebaum. *Financial Times*, September 15 (electronic resource).
16. *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* by Anne Applebaum (2017) (review at:). *The Jewish Chronicle* (electronic resource).
17. *Rule by Starvation* (2017) (review at:) *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* by Anne Applebaum. *The Wall Street Journal*, October 06 (electronic resource).
18. *Stalin's Famine, a War on Ukraine* (2017) (review at:) *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* by Anne Applebaum. *The Economist* (electronic resource).

Summary

The publication of *Red Famine. Stalin's War on Ukraine* by Anne Applebaum affirms the increase of foreign researches attention to the Holodomor theme. However, in spite of numerous positive comments on the book, a lot of inexactitudes and facts manipulations have been detected in it.

In particular, some information contradicts the data of historical and demographic studies. The incomprehension of a complete historical context, the adduction of individual facts for wide conclusions, the events description in an arbitrary order, etc. are the conspicuous phenomena. Also the mutually warring statements occur. Anne Applebaum objects the use of famine in 1921–1923 for the suppression of the peasants resistance to the communist regime, and cites V. Lenin, whose words confirm the crime, at the same time.

Moreover, the authoress uses doubtful sources (for instance, the books about collectivization written by P. Angelina, who is the *heroine* of the Soviet ideological myth), and does not show critical approach to many archival documents, denying the authenticity of O. Honcharenko reminiscences, who is the events onlooker. The references to the certain important scientific works on the Holodomor are missing in the book.

The main fault of the book is that Anne Applebaum analyzes Holodomor in considerably narrower chronological limits than it is proved by historians after the documents and eyewitnesses words. The researcher objects the genocidal nature of Holodomor. At first, she calls it a part of the all-Union famine. Secondly, the Holodomor discrepancy to United Nations Convention is affirmed. Its text differs from R. Lemkin Genocide conception. Furthermore, there is the hint on some Ukrainian connections influence on R. Lemkin definition of this concept. Besides, the *Red Famine* authoress denies the artificial nature of Holodomor and calls it the tragedy, but not the crime.

Speaking about the book advantages, it should be mentioned that the work belongs to the scientific and publicistic genres. Then it will assist to inform a wide range of common readers about Holodomor, but not only highly specialized experts. The *authority echo* trap should be emphasized. It is especially dangerous for Ukrainian scientists. The admiration of the fact that the foreign researcher is interested in Holodomor subject prevents the unprejudiced estimation of the work concerning the authenticity of the facts and judgements, presented in it.

Keywords: Holodomor of 1932–1933, Genocide, repressions, manipulations, mass rebellions, dekulakization.